
פרק רביעי

תנועות הנוער כהכנה לחיים – דיון וסיכום

תנועות הנוער בישראל. מעל 250,000 חניכים ומדריכים שמתתפים בפעילות חינוכית, שבוע אחר שבוע, שנה אחר שנה.

תנועות הנוער בישראל צמחו ברובן כהמשך לתנועות הנוער שקמו באירופה במהלך המאה העשרים. התעוררותה המהירה של הציונות היוותה גורם דחף אדיר להתהוותן של תנועות הנוער הציוניות באירופה, וממשיכות אותן תנועות הנוער שאנחנו פוגשים היום בישראל.

פרופ' ראובן כהנא, שהקדיש חלק ניכר ממחקריו לחקר החינוך ותנועות הנוער בישראל, בחן את ההתפתחות ההיסטורית של תנועות הנוער והגדיר את מאפייניהן נכון לזמן הקמתן ולאור התפתחותן, עד לשנות התשעים של המאה העשרים. כהנא טען כי תנועות הנוער שהוקמו באירופה ואחר כך בישראל, בשנות היישוב והקמת המדינה, שאבו את עקרונותיהן המבניים במידה רבה מתנועות נוער אחרות שפעלו בסביבתן, כמו תנועת הצופים הבריטית, הקומסומול הסובייטית ותנועת הוואנדלרפוגל הגרמנית. בשלוש התנועות הללו היה קיים המתח בין העולם הישן לבין המודרני ובין עולם המבוגרים לעולם הצעירים, מתחים שהשתמרו גם בתנועות הנוער החלוציות שקמו כאן, בארץ. התנועות המודרניות שקמו יצרו מודל או קוד

התנהגותי אשר שילב בין מגמות מוסדיות, פוליטיות ומבניות, לבין מגמות כאוטיות וספונטניות.¹⁵ במילים אחרות, שילבו בין מגמות שאפיינו את המדינה, או את עולם המבוגרים, למגמות שאפיינו את תרבות הנעורים ואת ההתארגנות החופשית של אזרחים במדינה. לטענת כהנא, תנועות הנוער הציוניות שאבו במקור רכיבי תוכן ודפוסי ארגון ופעולה מהתנועות באירופה ושילבו אותם עם יסודות של האידיאולוגיה הציונית ועם אתוס השירות לאומה ולמדינה. במסגרת חקר הנעורים שערך כהנא נוסחו ארבע הנחות יסוד:

1. צעירים מחפשים אחר משמעות אותנטית לחייהם: אותנטיות מציינת דרגה מרבית של ביטוי עצמי מצד פרטים או קבוצות.
2. ביסוס משמעות אותנטית הוא משימה קשה בחברה משתנה.
3. מסגרות חברתיות מסוימות מעודדות יצירת משמעות, מציעות הזדמנויות לפרשנות ולהבניה של חוויות.
4. לכל חוויה פירושים רבים, רוב הפרטים יבחרו בפרשנות המשמעותית או האותנטית ביותר עבורם.

כהנא ראה בחינוך בלתי פורמלי דפוס חינוכי ייחודי ורב עוצמה, העומד בפני עצמו – לא בקצה האחד של רצף אשר בקצהו השני החינוך הפורמלי, אלא כמשלים לו. דפוס חינוכי זה מקביל בערכו לחינוך הפורמלי ואף עדיף עליו בהשגת יעדים חינוכיים הקשורים לצרכים הבסיסיים של בני הנעורים. בין יעדים אלה: שליטה ברגשות ודחפים, הקניית נורמות התנהגות והבהרת ערכים חברתיים, יצירת מחויבות לקולקטיבים וסמליהם, פיתוח יצירתיות, חדשנות, כושר אלתור ויכולת לתרגם ידע פורמלי לפעילויות ולתפקידים חברתיים. דפוס חינוך זה הולם את בני הנעורים אשר ממילא נמצאים בשלב

15 כהנא, שם; רפורפורט, ת. כהנא, א. (2012), הסדר החברתי והקוד הבלתי פורמלי, רסלינג; Kahane, R (1998). "The Origin of Postmodern Youth — Informal Youth Movements in a comparative perspective". Berlin and New York: Walter de Gruyter.

מעצב של חייהם, במצב של מעבר, של ניסיון בנייה של זהותם וחיפוש אופן השתלבותם בחברת המבוגרים.¹⁶

לאור הנחות אלה, ובהתייחס לתנועות נוער וארגוני חינוך לא פורמליים אחרים, יצר כהנא את 'הקוד הבלתי פורמלי'. (נקרא גם – הצופן הבלתי פורמלי). במסמך זה ביקש כהנא להגדיר את הסדר החברתי והתופעות המאפיינות את ארגון החינוך הבלתי פורמלי, ואת תנועת הנוער בפרט. כהגדרתו של קוד, הוא מאיר מערכת של מוסכמות חברתיות מפורשות ומציין עקרונות שמעניקים משמעות לתופעות. הקוד הוא מערך של עקרונות מוכללים שמכילים בתוכם את משמעות הפעולה, ויכולים לקבל ביטוי בשלל צורות התנהגות. הקוד מתייחס בעיקר למאפייני הסדר החברתי בארגונים בלתי פורמליים, למאפיינים המבניים של הפעילות, דפוסי התקשורת, האינטראקציה וההתנהלות בין המשתתפים. הקוד יצר המשגה לשמונה רכיבים או עקרונות מרכזיים, המעניקים משמעות לתופעות בארגונים אלה.¹⁷ מסמך זה מהווה עד היום מסמך מכונן בכל הקשור לחינוך הבלתי פורמלי בישראל.

מאז היווסדותן של תנועות הנוער הישראליות ומאז כתיבתו של הקוד עברו שנים רבות. תנועות הנוער עברו שינויים מהותיים, הן אידיאולוגים והן מבניים. על אף שכל תנועות הנוער נשענות על מסורות חזקות ורבות שנים, התפתחו במהלך השנים דפוסי התנהגות והתנהלות חדשים, תכניות הדרכה חדשות, שיטות הדרכה ופעילויות חדשות שלא היו קיימות בשנים עברו. מכאן צמחו שאלותינו למחקר זה: מהם עקרונות החינוך בתנועות הנוער כיום? מהי השיטה? והאם ניתן לצייר מודל לחינוך בתנועת הנוער הישראלית?

לאורך ספר זה פרשנו ותיארנו את מאפייני החינוך בתנועות הנוער כפי שראינו במפעלי מחנות הקיץ. הבחירה לבקר במחנות

16 כהנא ר. (2007), שם.

17 Kahane, R. (1975), שם.

הקיץ הייתה מתוך ההנחה כי אלה הם מפעלי השיא המשמעותיים ביותר בפעילות השנתית בתנועות, הן מבחינת זמן השעות של החניכים, הן מבחינת המאפיינים של המחנות והניתוק המוחלט מהבית ומהשגרה והן מבחינת התהליכים החינוכיים שמתרחשים במהלכם.

לאור הממצאים, נבקש לדון בחלק זה בשלוש סוגיות עיקריות: 'בין פורמלי ללא פורמלי' – חינוך מאפשר בתנועות הנוער; 'בין עולם הנוער לעולם המבוגרים' – תנועות הנוער כמשפחה; 'בין חוויה להתנסות' – החינוך ההתנסותי כהכנה לחיים. מתוך סוגיות אלה נבקש לצייר מודל אחד, המתאר את החינוך בתנועת הנוער.

4.1 בין פורמלי ללא פורמלי – תנועות הנוער: חינוך מאפשר

למושג 'חינוך בלתי פורמלי' (Nonformal Education) יש מספר הגדרות. אחת ההגדרות המקובלות היא "חינוך שמחוץ לתכנית הלימודים" או "חינוך חוץ-בית ספרי" (Out of school education). הגדרות אלה הן על דרך השלילה, והן ממצבות את החינוך הבלתי פורמלי כמשני, או כמשלים, לחינוך הפורמלי.¹⁸ הגדרות נוספות מגדירות חינוך זה כ"פעילות חינוכית מאורגנת ושיטתית, המתקיימת מחוץ למערכת החינוך הפורמלית ומספקת דפוסים ייחודיים של חינוך לקבוצות מגוונות באוכלוסייה מתוך כוונה להשיג מטרות חינוכיות מוגדרות – רכישת ידע ומיומנויות, כגון טיפוח או אימון כשרים ויכולות אישיות, חינוך לפנאי ופעילויות

18 רייכל נ. (2009), חינוך בלתי פורמלי – למה הכוונה? ירחון מכון מופת, גיליון 37, מרס.

נופש או חינוך אידיאולוגי".¹⁹ בלקסיקון החינוך וההוראה מוגדר החינוך הבלתי פורמלי כ"תפיסה פדגוגית שמניחה שניתן לממש מטרות חינוכיות וחברתיות בעזרת עקרונות וכלים המשוחררים מתבניות 'פורמליות', הקיימות בדרך כלל בבתי הספר".²⁰

הגדרות אלה עושות הבחנה ברורה בין החינוך הפורמלי, קרי בתי הספר, ובין החינוך הבלתי פורמלי, קרי כל הפעילות החינוכית המתקיימת מחוץ לשעות בית הספר. העובדה כי במרבית ההגדרות יש התייחסות לבית הספר ולמערכת הפורמלית מעלה שאלה: האם הארגון החינוכי של תנועות הנוער באמת משוחרר מהתבניות הפורמליות הקיימות בבתי הספר או בארגונים פורמליים אחרים? ואם זה לא פורמלי, וגם לא בלתי פורמלי, אז מה זה? מה מגדיר ואיך ניתן להגדיר את החינוך בתנועות הנוער?

במהלך המחקר ראינו מאפיינים ארגוניים רבים שמתאימים לקטגוריית ה'תבניות הפורמליות', בין אלה המאפיינים המבניים של ארגוני תנועות הנוער, כפי שתוארו בפרק הראשון של ספר זה. לכל תנועות הנוער מבנה ארגוני היררכי ברור המאופיין בבעלי תפקידים מוגדרים: חניכים, מדריכים, רכזי שכבות או צוותים, רכזים צעירים, רכזי שבטים, מנהלי תחומים או מנהלי אזורים תנועתיים, הנהלת התנועה וראש התנועה (מזכ"ל). מאפיין זה דומה מאוד למבנה הארגוני של בית הספר: תלמידים, מורים, רכזי שכבות או רכזי מקצוע, צוות מנהל ומנהל בית הספר. ואף דומה לארגון עסקי: לקוחות, נותני שירות, עובדים זוטרים, ראשי צוותים, מנהלי ביניים, הנהלה בכירה וסמנכ"ל. במקרה של ארגוני חינוך בישראל לא רק המבנה הארגוני הפנימי דומה, אלא גם הרגולציה

19 מגדל לוי, נ. ארצי, א. (2016). חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: עדויות מהשדה וסיכום תהליך הלמידה. היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

20 המנחם, א. ורומי, ש. (1997). "חינוך לא פורמלי". בתוך: י. קשת, מ. אריאלי וש. שלונסקי (עורכים). לקסיקון החינוך וההוראה. הוצאת רמות. תל אביב.

החיצונית. הן החינוך הפורמלי והן החינוך הבלתי פורמלי כפופים מבחינה חוקית ומבנית למשרד החינוך, נדרשים לעמידה באמות מידה שמכתיב המשרד, לדווח על תכניות הלימודים או התכניות החינוכיות, להציג תכניות עבודה, לעמוד בתקנות ביטחון ובטיחות ועוד. בנוסף לכך, שניהם ניזונים מתקציבי משרד החינוך.

בנוסף על המבנה הארגוני ההיררכי הברור מצאנו מאפיינים פורמליים נוספים המתקיימים בתנועות הנוער, בין אלה לוח זמנים, נהלים וסידור מרחב המחנה.

כפי שתואר, בכל מחנה יש לוח זמנים. לוח הזמנים נבנה בשלוש רמות. רמה תנועתית: תרגילי בטיחות, זמני ארוחות, זמני מקלחות, מסדרים תנועתיים, פעילויות משותפות, ביקורים, אירועים וטקסים. רמה שבטית/סניפית: פעולות, מסדרים, פעילויות הפגניות, שיחות אישיות, בנייה מחנאית ועוד. רמה קבוצתית: פעילויות, הפסקות, זמן חופשי. לוח הזמנים של המחנה דומה במידה רבה למערכת שעות בית-ספרית, יש זמן מוגדר לכל דבר, יש סוגי פעילויות שונים והגדרה לזמן פעילות ולזמן מנוחה.

לכל מחנה גם נהלים ברורים. חלק מהנהלים נוגעים לבטיחות ולביטחון החניכים, כגון חבישת כובע לאורך שעות היום, נעילת נעליים סגורות, שתיית מים, איסור לצאת משטח המחנה, איסור פעילות בגופיות, מקלחות נפרדות. חלק מהנהלים נוגעים לערכי התנועה, למשל איסור אלימות פיזית ומילולית, איסור שימוש מופרז במים, לינה מופרדת לבנים ובנות, שמירה על ניקיון המחנה והשתתפות במסדרים. הנהלים מוגדרים וידועים ובחלק מהמחנות אף כתובים ברחבי המחנה או מועברים לחניכים במסגרת פעילות ההכנה או בפעילות הפתיחה ביום הראשון של המחנה. לצד הנהלים המוגדרים מתקיימים נהלים נוספים שהם בגדר נורמות התנהגות, בין אלה קבלת סמכות המדריכים ובעלי התפקידים המבוגרים, כבוד למדריכים ולחברים, עזרה הדדית והשתתפות במשימות. נהלי המחנה דומים במידת מה לנהלים במערכת החינוך הפורמלית:

קוד לבוש בית-ספרי, נעליים סגורות בשיעורים מסוימים, איסור לצאת מגבולות בית הספר, איסור אלימות, דיבור בשקט, הצבעה, כבוד למורה ועוד.

בנוסף לאלה, לכל מחנה הגדרה ברורה של סידור המרחב. בכל מחנה שטחים מוגדרים לפי מהותם: שטחי לינה לכל קבוצה, מתחמי פעילות, מטבח, חדר אוכל, מחסן, מאהל השכבה הבוגרת, רחבת כינוס ומסדרים, פינת ישיבה ועוד. במחנה מוגדרים גם השטחים הציבוריים: שבילים, מקלחות, רחבת כינוס תנועתית ועוד. הגבולות בין שטחים במרחב ברורים, ידועים ומסומנים, גם אם לעתים בצורה רופפת, בסרט סימון, בפלריג או ביוטה, בשלט, באבנים או בחבלים. בחלק מהמחנות אף ניתן למצוא מפה מאוירת של שטח המחנה. התנועות שמות דגש רב על סידור המרחב הפתוח של המחנה (ברוב המקרים יער) והפיכתו לשטח מאורגן, מחולק וברור. ניתן לראות קשר בין ארגון המרחב של המחנה לארגון המרחב בבתי הספר: כיתות לימוד (בהשוואה למתחמי פעילות), מסדרונות בית הספר (בהשוואה לשבילי המחנה), חצר בית הספר (בהשוואה לשטחי פעילות כלל תנועתיים), רחבת טקסים (בהשוואה לרחבת מסדרים), מזכירות ומנהלה (בהשוואה למפקדה), כיתות נושאות וחללי לימוד ייעודיים (בהשוואה למתחמים לפעילויות ייחודיות), שער כניסה ויציאה, מתקני שעשועים ועוד.

על פני השטח, עיון במאפיינים ארגוניים אלה יכול ללמד אותנו כי תנועות הנוער דומות יותר לארגון חינוך פורמלי מאשר בלתי פורמלי. אך כאשר צוללים לעומקם של דברים, ובוחנים כל מאפיין מבני כעומד בפני עצמו, נגלה עולם רחב של אפשרויות בתוך כל אחד מהמאפיינים. על אף שמאפיינים אלה הם קשיחים וקבועים הרי שבתוך כל אחד מהם, וברוחים שביניהם, מתקיימת אפשרות. מכאן אנו מציעים שם חדש להגדרת החינוך בתנועות הנוער – **חינוך מאפשר**.

מהם הכוחות המאפשרים את המעשה החינוכי בתנועות הנוער,

ומה הופך את החינוך לשונה מהחינוך בבתי הספר? אלה עקרונות הבחירה והגמישות, כפי שתוארו בפרק השני של ספר זה.

אפשרות הבחירה

כפי שתואר בפרק הממצאים, פעילות תנועות הנוער מבוססת על כך שכל אחד מהמשתתפים בה בחר מרצונו להצטרף לפעילות ולהשתתף. כך בא לידי ביטוי בצורה מובהקת עקרון הבחירה וההצטרפות החופשית של הפרט. 'בחירה חופשית' או 'רצון חופשי' הם ביטויים הבאים לציין שאופני התנהגותו של האדם הם פרי רצון עצמאי, ואינם קבועים מראש ומוכתבים בידי סיבות חיצוניות או על ידי הגורל. לפי תפיסה זו לאדם יש יכולת להחליט וחופש לבחור את מעשיו והלכי רוחו, ובכך לקבוע את השתלשלות חייו. העובדה כי החניכים מצטרפים לפעילות התנועתית מתוך בחירה חופשית, ולא מתוך הכרח כמו במסגרות חינוך פורמליות, משפיעה בצורה מכרעת על התהליך החינוכי ועל ההווה החינוכית בתנועות הנוער.

למדנו כי חופש הבחירה בא לידי ביטוי לא רק בעצם ההצטרפות לפעילות התנועתית, אלא מתקיים בכל רגע נתון במהלך הפעילות. בכל אחת מהפעילויות המוצעות, במחנה כדוגמה ובפעילות התנועתית ככלל, קיים חופש בחירה בפני החניכים, ואפשרות אמיתית להחליט ולבחור האם לקחת חלק ובאיזו רמה של מעורבות. כפי שמתואר בפרק הממצאים, מצאנו כי מחנות הקיץ מאפשרים הזדמנויות רבות לבחירה, פעלתנות ומעורבות של החניכים. מהדוגמאות והתצפיות למדנו כי עצם אפשרות הבחירה יוצרת נכונות בקרב החניכים להיות פעילים.

יש לציין כי אפשרות הבחירה והחופש של החניכים במחנה אינה מוחלטת, שכן הם מחויבים לנהלי התנועה. ובכל זאת, רמת החופש ואפשרות הבחירה רבה יותר מאשר בכל מסגרת חינוכית אחרת.

עקרון הבחירה החופשית הוגדר על ידי ראובן כהנא במסגרת הקוד הבלתי פורמלי כעקרון ה'ולונטריות', והוא מוסבר באופן הבא:

”בחירה חופשית למדי של ההצטרפות למסגרת, עזיבתה ופעילויות בתוכה, כך שה’מחיר’ העתידי של הכרעות כאלה הוא מזערי. ככל שגדלה הוולונטריות במצב נתון, כן עולה כוח המיקוח של המשתתפים ואי אפשר לכפות עליהם תנאים”.²¹ בניגוד למסגרות חינוך פורמליות, בהן הפרטים (הילדים) אינם בעלי זכות בחירה, הם מחויבים להצטרף למסגרת, לציית לחוקים שלה, לעמוד במשימות המוטלות עליהם וכן נדרשים לעמוד בקריטריונים אחידים וסטנדרטיזציה, בתנועות הנוער בוחר הפרט אם להשתתף וכמה להשתתף בכל רגע נתון. כך מתאפשרת לו בחירה מרובה בסוג הפעילות ובאופן הביטוי האישי שלו, כך ניתן לו מקום רב ליוזמה ולאחריות אישית.

אפשרות הבחירה, אשר קיימת כל הזמן, מגבירה את הסיכוי להתאמה בין ההיצע של המסגרת החינוכית-חברתית לבין תחומי ההתעניינות האישיים של הפרט. לאור כך טוען כהנא כי עקרון הבחירה מגביר את המחויבות של המשתתפים לארגון ולערכים של הארגון. בשל העובדה שהארגון מספק הזדמנויות לביטוי עצמי של המשתתפים, והמשתתפים יכולים ’לנהל משא ומתן’ על הפעילויות ועל השתתפותם בפעילויות, מתפתחת מחויבות ערכית ונכונות להשקיע מאמצים במשימות מגוונות, ובמקרים מסוימים גם לשאת באחריות לתוצאות ולמחירים של אותן המשימות.

חשוב לומר, כי על אף עקרון החופש והבחירה והאפשרות של חניך להחליט אם להיות פעיל או לא ובאיזה אופן, הבחירה להשתתף חיונית לקיומה של התנועה. על מנת שזו תחיה ותפעל נדרשת מעורבות והשתתפות גבוהה של החניכים והפעילים. ללא יוזמה, מעורבות ואקטיביות של בני הנוער תנועת הנוער תחדל מלהתקיים. ברמה הבסיסית, לא ניתן להעביר פעולה אם החניכים לא משתתפים, אי אפשר לבנות מבנה מחנאי אם החניכים לא בונים, ואי אפשר

לחנך לידיעת הארץ דרך הרגליים אם החניכים לא הולכים. ברמה התפיסתית, לא ניתן לחנך למנהיגות ואקטיביות של הנוער אם הנוער לא אקטיבי.

אפשרות הבחירה התמידית של החניך והעובדה כי הוא לא מחויב להישאר במסגרת, להתנהג על פי כלליה ולקחת חלק פעיל בה, משפיעה על אופיו של המעשה החינוכי בתנועות הנוער. כך נוצר מצב בו התנועות צריכות לגרום לחניכיהן לבחור שוב ושוב להצטרף, להיות חלק מהפעילות ולהיות פעילים בה. מצב זה מחייב אותן לחשיבה מתמדת על חדשנות, יצירתיות, התאמה לצרכים משתנים ורלוונטיות לקהל היעד, הילדים ובני הנוער, ואולי מכאן כוחן.

אפשרות לשינוי (גמישות)

לצד אפשרות הבחירה מתקיים בתנועות הנוער באופן מתמשך וקבוע מאפיין הגמישות, או האפשרות לשינוי. למושג 'גמישות' ניתן להתייחס באמצעות כמה הגדרות. המושג כפשוטו מדבר על "תכונה של גוף מוצק שיכול להתעוות ולחזור לצורתו הקודמת, אלסטיות". גמישות מחשבתית מוגדרת כ"יכולת להסתכל על דבר מזוויות שונות והיכולת ליצור זרם של רעיונות תוך שינוי כיוון או תיקון מידע",²² וגמישות פדגוגית מוגדרת כ"אפשרות לקבל החלטות ולפעול באופן עצמאי בסוגיות פדגוגיות וארגוניות".²³ הגדרות אלה באות לידי ביטוי בגמישות המאפיינת את תנועות הנוער.

מאפיין הגמישות נמצא בקוד הבלתי פורמלי של ראובן כהנא במסגרת מספר עקרונות: 'מודולריות' (גמישות מבנית), 'רב ממדיות' ו'דואליזם' (שניות).

22 מילוג, המילון העברי ברשת.

23 אתר משרד החינוך edu.gov.il.

המודולה על פי כהנא הוגדרה כ"יחידה עצמאית המסוגלת למלא תפקידה ללא תלות ביחידות אחרות, אשר עוצבה למטרה מסוימת ומשעה שמילאה את ייעודה, אפשר לפרקה. אפשר להוסיף, להסיר או להזיז מודולות לפי הצורך". עקרון המודולריות הוגדר כ"כמה יחידות או פעולות שאפשר להחליפן זו בזו ולסדרן באופנים שונים. העקרון מאפשר הסתגלות מהירה לסביבה משתנה, יכולת לאלתר ולהפיק תועלת מהזדמנויות מצביות". לעקרון זה נוסף עקרון הרב ממדיות, אשר הוגדר כ"טווח רחב של פעילויות אפשריות, שונות זו מזו בתוכנן אך שוות זו לזו בערכן ובחשיבותן. במצבים רב ממדיים לכל משתתף מטרות שקולות ושלל הזדמנויות לבטא אינטרסים וכישרונות סגוליים ולרכז באמצעותם כוח ויוקרה. הרב ממדיות פועלת לביסוס תחושת ערך עצמי". בהמשך לאפשרות הבחירה שתוארה קודם לכן, עקרונות המודולריות והרב ממדיות מספקים בעצם את המצע לבחירה או בשפה אחרת, את 'סלסלת הפירות' ממנה יכול המשתתף לבחור. לשני עקרונות אלה נוסף עקרון הדואליות, אשר הוגדר כ"קיום בו זמני של כמה מגמות שונות זו מזו. המשתתפים יכולים להתנסות בנורמות חלופיות ולהחליפן באופן סלקטיבי במגוון מצבים"²⁴. העובדה כי קיימים מצבים משתנים רבים, ואפשרויות בחירה מגוונות בתוך כל מצב, מחזקת אף היא את עקרון הבחירה ואת האפשרויות הרבות העומדות בפני החניכים. הגמישות המגולמת בעקרונות אלה מייחדת את תנועות הנוער ומבדילה אותן מארגוני החינוך הפורמלי.

כפי שתואר בפרק הממצאים, הגמישות או האפשרות לשינויים באה לידי ביטוי בכל דבר בפעילות בתנועות, אך מתבלטת בשלושה תחומים עיקריים: גמישות במבנים ובתפקידים חברתיים; גמישות בלוחות הזמנים; גמישות בתכנים.

הגמישות במבנים החברתיים באה לידי ביטוי בכך שמבנה

ה'קבוצה הקטנה' מול מדריך (ראו פרק 1), המהווה את יחידת הבסיס לכל הפעילות החינוכית בתנועת הנוער, לא אחת מתפרק ונבנה מחדש בצורה שונה, משתנה תדיר ומתחלף, ולצד זאת נשאר יציב ובטוח. כך ראינו קבוצות של יחידים, זוגות או קבוצות אקראיות של חניכים לזמן קצר, לצד אגד של מספר קבוצות ההופכות לזמן מה לקבוצה אחת. העובדה כי קיימת אפשרות תמידית לשינוי במבנה החברתי אינה פוגעת בפעילות, להיפך: אפשרות זו מוסיפה לחוויית החניך, מאפשרת לו לבוא לידי ביטוי במצבים שונים ומגוונים ובכך מעצימה את המיומנויות החברתיות שלו.

הגמישות בלוחות הזמנים באה לידי ביטוי בכך ששינויים בלוחות הם דבר שבשגרה, כך ככל המחנות. השינויים התכופים בלוחות הזמנים מתבצעים לאור צורך של החניכים, בעקבות אירוע חיצוני כמו מזג האוויר, בעקבות טעות של אחד מבעלי התפקידים או מסיבות אחרות. הסיבה אינה משנה, ונראה כי הבלתי מתוכנן הוא לפעמים חלק מהתכנון. בניגוד לארגוני חינוך אחרים, תנועות הנוער מאפשרות את קיומם של שינויים תמידיים, ובכך מממשות את עקרון המודולריות שתיאר כהנא. התנהלות זו קשורה לחינוך לחשיבה יצירתית, מודעות אישית, יוזמה ואחריות, וכן לפיתוח מיומנות של התמודדות עם שינויים, התמודדות במצבי לחץ וקושי בקבלת החלטות.

הגמישות בתכנים באה לידי ביטוי בפער בין התכנון לביצוע ובמעבר המהיר והקל בין תכנים ומתודות. כפי שתואר בפרק הממצאים, התכנים המועברים במחנות הם תכנים שעליהם הוחלט לפני המחנה, הם תוכנו ואושרו על ידי הרכזים הצעירים או רכז השבט. במרבית המחנות והתנועות מכינים המדריכים קלסר הדרכה מוכן ומלא בפעילויות. עם זאת, המציאות עולה על התכנון, ובזמן המחנה משתנים תדיר אותם תכנים ופעילויות. ההחלטה לשנות את התוכן או הפעילות יכולה להיות מושפעת ממצב הקבוצה ומצרכי החניכים, או מגורמים חיצוניים לקבוצה עצמה כמו שינויים בלוח הזמנים.

לא רק השינויים התכופים מעידים על הגמישות, אלא גם מגוון התכנים המתקיימים זה לצד זה והמעבר החלק והקל ביניהם. ניכר כי גמישות בתכנים, המעבר בין מגוון פעילויות וקיומן במקביל של פעילויות בעלות אופי שונה ותכנים שונים – כל אלה הם דבר שבשגרה. כולם מורגלים לקפיצה מדבר לדבר ולקצב המהיר של החלפת התכנים והמתודות. מצאנו כי לא רק שהתנהלות זו אינה גורעת מהריכוז או מהרצון להשתתף בפעילות, אלא היא תורמת להרגשה הטובה של החניך, לחיזוק הדימוי האישי שלו וליצירת מוטיבציה ורצון להשתייך לפעילות, לקבוצה ולתנועה.

בחינת מאפיין הגמישות, והאפשרות הרבה לשינויים בתוך המסגרת בעלת המאפיינים הפורמליים, מלמדת על ייחודיות תנועות הנוער אל מול המסגרות הפורמליות הקלאסיות. מאפיין זה הינו מאפיין משמעותי בהווייתה של תנועת הנוער ובהיותה מתאימה לקהל רחב של ילדים ובני נוער, ואולי מכאן נובע קסמה. כל אחד יכול למצוא את עצמו ואת תחומי העניין שלו בתוך המסגרת, לכולם יש מקום, לכולם יש הזדמנות, לכולם יש אפשרות.

במסמכי החזון והעקרונות של תנועות נוער רבות, המתוארים בממצאי ועדת שפירא, מצויים ערכים של חינוך לאחריות אישית, למעורבות חברתית ולמימוש עצמי, חברתי ואישי.²⁵ נראה כי מאפייני הבחירה והגמישות של תנועות הנוער הינם כלים חינוכיים משמעותיים בחתירה למטרות אלה. הם יוצרים אפשרות ממשית למשתתפים לגילוי אחריות אישית, יוזמה, מעורבות, מימוש עצמי, יצירת מיומנויות אישיות וחברתיות ומעל כל אלה יצירת ערך אישי אצל כל אחד מהמשתתפים.

תנועות הנוער לא רק "מדברות על", אלא "עושות את". לא רק מדברות על האידאולוגיה אלא חיות אותה, ומדגימות הלכה למעשה לחניכים כיצד לקחת אחריות על חייהם תוך הבנה של

ההשפעה של מעשיהם על אחרים בכל רגע נתון. יישום העיקרון החינוכי על פיו כאשר נותנים לילד לבחור ולקחת אחריות על עצמו ולהתפתח בכיוונים המתאימים לו הוא ירצה ללמוד ולהתפתח מוכיח את עצמו כפשוט, עוצמתי ונכון. כך מצליחות תנועות הנוער להשפיע על חייהם של אלפי ילדים ובני נוער.

4.2 בין חוויה להתנסות – החינוך ההתנסותי כהכנה לחיים

לא במקרה הוקדש פרק שלם בספר זה לנושא ההתנסות בתנועות הנוער. ההתנסות היא אחד העקרונות החשובים בחינוך בתנועות הנוער, אם לא החשוב ביותר. הדוגמאות הרבות שאספנו מלמדות כי בכל רגע נתון במחנה, אם בזמן פעילות או בזמן מנוחה, בעת ביצוע פעולות בסיסיות כמו מקלחת או ארוחה או פעולות בעלות תוכן כמו מסדר או בנייה מחנאית, נמצאים החניכים בהתנסות. התנסות במה? התנסות במיומנויות חיים.

את עקרון ההתנסות מצאנו בקוד של כהנא במסגרת העיקרון 'מורטוריום', או בשמו האחר 'מרחב ניסוי וטעייה'. הכוונה היא ליצירת סדר המאפשר דחייה של מחויבויות חברתיות מסוימות וסטייה זמנית מנורמות מקובלות, זאת אומרת מצב שבו הניסיון והאפשרות לטעות זוכים לעידוד, ואין ענישה או סנקציות שליליות על פעילויות 'שגויות'. מצב זה מאפשר התנסות במגוון של תפקידים וחוקים במסגרת המרחב המצומצם (התנועה) לפני התחייבות לטווח הארוך (החברה). המורטוריום מאופיין במתירנות מצד אחד, ומצד שני גבולות מוגדרים שבתוכם מתאפשרת ההתנסות.²⁶

התנסות כשיטה חינוכית אינה דבר חדש, ולמעשה רעיון ההתנסות

נהגה על ידי הוגי דעות, פילוסופים ואנשי חינוך כבר לפני מאות שנים. בספרו "דרך הטבע – הפרדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי" מתאר גיל גרטל את התפתחות רעיון הלמידה ההתנסותית.²⁷ נציג כעת את עיקרי הדברים.

יוהאן קומניוס היה המחנך הראשון, בראשית המאה ה-17, שהציג תורה חינוכית המעמידה את ההתנסות של התלמידים במרכזה. קומניוס טען שהאדם מטבעו מחויב ומשתוקק ללמידה, והיצר המוביל אותו הוא סקרנות. הלמידה מתרחשת על ידי החושים. כל הידע של האדם נכנס להכרתו דרך למידה מהחושים, חוויות והתנסויות המייצרות מידע חושי או רגשי נצרב במוחו של האדם בצורה משמעותית. ידע חדש ייצרב בתודעתו של אדם לא באמצעות הסבר או תיאור, כי אם באמצעות הדגמה או התנסות ממשית של האדם באותה הפעולה. על החינוך הוא אמר כי תפקידו לתת מקום ליצר הטבעי הטמון בכל אדם: "הציפור לומדת לעוף, הדג לשחות וחיות השדה לרוץ ללא כפייה, הם עושים זאת מתוך עצמם כשהם מרגישים שאברי גופם חזקים דיים... וכך גם הזרעים של הידע, הטוהר והאמונה קיימים אצל כל בני האדם והם זקוקים רק לדחיפה קלה והכוונה שקולה". בנוסף לכך, הלמידה של כל אדם היא אישית ועל מנת לרכוש אותה יש לחוות את ההתנסויות באופן אישי. "החיה התבונית, האדם, יהיה מודרך, לא באמצעות שכלם של אחרים אלא בשכלו שלו: לא יקרא רק את דעותיהם של אחרים ויבין את משמעותן או יתמסר לשננן בזיכרון ולחזור אחריהן, אלא יחדור בעצמו אל שורשי הדברים וירכוש את ההרגל להבנה משמעותית וגישה שימושית לדברים שלמד... אם אנחנו מבקשים להחדיר ידע אמיתי וודאי על אודות הדברים, אנחנו חייבים לדאוג במיוחד שכל הדברים יילמדו באמצעות תצפית ממשית ותפיסה

27 גרטל, ג. (2010). דרך הטבע – הפרדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית פועלים – הקיבוץ המאוחד.

חושית".²⁸ בדבריו אלה טוען קומניוס שהחוויה החושית של הפרט חיונית לחוויית הלמידה שלו.

הוגה דעת נוסף שדיבר על ההתנסות כדרך חינוכית היה ג'ון דיואי, שפרסם את כתביו במאה ה-19. דיואי טען שהלמידה חייבת להיות פעילה, רלוונטית וקשורה לחיי התלמידים. הלמידה על פי דיואי מתרחשת כאשר יש פעולה של שימוש ממשי או ניסיון. הוא הדגיש את המשמעות הכפולה והדו כיוונית של הפעילות. מצד אחד הניסיון, לנסות ולערוך ניסוי (פעולה המשפיעה על הדבר), ומצד שני ההתנסות (פעולה חוזרת של הדבר המשפיעה על הפרט).²⁹ גם קומניוס וגם דיואי הדגישו את חשיבות ההתנסות האישית של הפרט בתהליך הלמידה, ואת התהליך הטבעי שמתבצע במוח ובתודעתו של האדם כאשר הוא מתנסה. בהקשר של תנועות הנוער, אשר מהותן היא הקניית ערכים, מיומנויות חשיבה ומיומנויות התנהגות, נראה כי השיטה הטבעית לחינוך שתוארה לעיל היא זו המהווה את תמצית המעשה החינוכי.

עקרון ההתנסות נתמך ופותח על ידי רוברט באדן פאול, מייסד תנועת הצופים באנגליה. את שיטתו הוא פרסם בשנת 1908 בספר "צופיות לבני הנעורים". באדן פאול, שהיה מפקד בצבא האנגלי, הניח כי החיילים עלולים להיקלע למצבים בלתי צפויים, ומצופה מהם לפעול בכוחות עצמם. מאוחר יותר הסב את השיטה שפיתח לחינוך אזרחי לבני נוער, משום שהבין שכדי לפתח עצמאות מסוג זה יש לתרגל אותה. בחינוך הצופי הנערים לומדים מתוך התמודדות עם משימות כגון ניווט, עיקוב, הסוואה, בישול, לינה בשדה וכדומה.

28 שני הציטוטים לקוחים מתוך הספר 'הדידקטיקה הגדולה', שנכתב בשנת 1632, ותורגם לאנגלית בשנת 1896: M.W Keating, Great Didactic of Comenius. התרגום לעברית אצל גרטל, שם.

29 דיואי, ג. (1960), דמוקרטיה וחינוך, מוסד ביאליק. המקור האנגלי נכתב בשנת 1916; רוזנוב, א. (1986) יסודות אידיאולוגיים ואוטופיים של החינוך, רמות.

על חשיבות התרגול והניסיון הוא כתב: "הילד הוא אדם גמור, אם כי כתפיו עדיין קטנות, חסר לו הניסיון של המבוגר וחסרות לו הידיעות. אולם אם תוטל עליו אחריות במנות המתאימות, שיהיה התפקיד מובן לו ובייחוד שידמה למלאכה שעושים המבוגרים, ייגש לבצע אותו בהתלהבות גדולה".³⁰

בשונה מקומניוס ודיואי, באדן פאול תיעל את מושג ההתנסות למטרות שאינן למידה אישית בלבד, כי אם לתועלת חברתית. לא במקרה אומצה שיטת הצופיות שהוגדרה על ידו על ידי תנועות הנוער, אשר חורטות על דגלן בין היתר מטרות של פיתוח אדם מבוגר פעיל ותורם לחברה. שיטת הצופיות מפתחת את תכונות האופי ואת היכולות של היחיד, כדי שיוכלו לשרת בנאמנות את החברה.

עקרונות השיטה הם פשוטים: הקבוצה והמשחק. הקבוצה יכולה להיות רב גילאית והטרוגנית, והיא מאפשרת מפגש בין שונים, כאשר כל אחד תורם תרומה פוטנציאלית ייחודית. הקבוצה הבודדת והאיחוד של מספר קבוצות מתנהלים באמצעות הנהגה עצמית של הנערים, בהתאם להגדרת תפקידים ואחריות. בכך מהווה הקבוצה הדמיה של החברה הבוגרת. ההנחה של באדן פאול הייתה שהיחיד הצעיר יתרגל עצמו בפעילות הקבוצתית, לאחר מכן יתרגל לקיחת אחריות לתפקודה של הקבוצה ובסופו של דבר יעתיק התנהגות זו לתפקודו במסגרת החברה הבוגרת, זו שמחוץ לגבולות המשחק וההדמיה.

כפי שתיארנו בפרק הממצאים, במסגרת מחנות הקיץ מייצרות תנועות הנוער בעבור החניכים והמדריכים התנסות בחיים. המחנה מדמה את העולם האמיתי, ואולי במילים אחרות את העולם החברתי, עולם המבוגרים, או את החיים שמחוץ לתנועת הנוער. במסגרת המחנה מתנסים המתחנכים, מעצם שהותם במחנה, במיומנויות

30 מיוחס, י. (תשי"ז), צופיות שיטת חינוך לנוער, שעלים.

חיים כגון סידור המרחב האישי שלהם בתוך המרחב הציבורי, התארגנות במרחבי הזמן, התמודדות עם מצבים חברתיים, עמידה בנהלים ובחוקים והשתתפות פעילה בחברה. המחנה מהווה זירה להתנסות בפעולות שגרתיות ובמיומנויות שהחניכים נדרשים אליהן גם מחוץ לעולם המחנה, בעולם האמיתי. התנועות יוצרות התנסויות, מרחבים ומצבים בהם פועלים החניכים, בהם נבנית הבנתם לגבי תפקידם ותפקודם בחברה. בכך הם מיישמים את עקרונות הצופיות כפי שהוגדרו על ידי באדן פאול.

על פי הממצאים, החוויה במחנה היא חוויה חזקה ובעלת משמעות רבה, הרבה בזכות המורכבות שלה וכמות ההתנסויות המתרחשות במקביל. למדנו כי בחלק מהמחנות התנועות נעזרות לשם ההתנסות בסיפור מסגרת, בחלק מהתנועות הן מייצרות את ההתנסויות סביב נושא מרכזי ובחלק מהתנועות כל אחת מההתנסויות עומדות בפני עצמה, ויחד הן מתאגדות לחוויה משמעותית אחת בהכרתו של החניך. כך או כך, מצאנו כי ההתנסות במחנה וחוויות ההצלחה ממשיכות עם החניכים גם כאשר הם חוזרים הביתה, אל שגרת החיים שלהם.

מעבר להיותו של המחנה כולו התנסות בחיים, במהלך המחנה מתקיימות התנסויות שונות, בתחומים שונים, בזו אחר זו. למעשה יש כל הזמן פעילויות יזומות (Action) המעודדות התנסות (Experience) אשר מובילה ללמידה של מיומנויות חיים (Learning). את המיומנויות האלה אפיינו על פי שלוש קבוצות: היחיד אל מול עצמו – התנסות בפיתוח תכונות אישיות, עצמאות אחריות ויצירתיות; היחיד עם הקבוצה – התנסות בפיתוח מיומנויות חברתיות; היחיד אל מול קבוצה – התנסות במנהיגות והובלה. מצאנו כי סוגי הפעילויות במחנות הקיץ מגוונים, בהם בולטות פעילויות של בנייה מחנאית, שדאות, ספורט ופעולות קבוצתיות בעלות אופן משחקי. למדנו כי ההתנסויות אינן נבדלות או מותאמות על פי סוג הפעילות, אלא באות לידי ביטוי בצורה משתנה בכל

הפעילויות. אפשרות הביטוי הרחבה של ההתנסויות במיומנויות שונות מעידה אף היא על גמישותה של המסגרת החינוכית. כך כדוגמה יכולה פעילות בנייה מחנאית לחזק מיומנות חברתית, ובפעם אחרת לחזק עצמאות אצל הפרט, פעילות שדאית יכולה לחזק בתחילה מיומנויות חברתיות ולאחר מכן חשיבה עצמאית, וטקס יכול לחזק מיומנות של מנהיגות והובלה מחד ולקחת אחריות אישית מאידך.

בהתנסויות היחיד אל מול עצמו, מצאנו כי תשומת הלב מופנית בעיקר לפיתוח תכונות אישיות כעצמאות, אחריות ויצירתיות. הדבר בולט בעיקר בפעילויות הבנייה המחנאית אשר ראינו במרבית המחנות. ההתנסות בבנייה מחנאית מממשת חלק מ'עקרון הצופיות' של באדן פאול, כפי שתואר לעיל. על פי עקרון זה הדגש במשימות השרה אינו על לימוד התוכן כי אם על הליך פתרון הבעיות וההתמודדות עם האתגרים של המשחק. כדי לעשות זאת נדרש הפרט לעבור כמה שלבים: להבחין במצב החדש שנוצר, להציע דרכי פעולה אפשריות, לבחון את התנאים העומדים לרשותו, לבחור בדרך פעולה ולבצע את הפעולה.³¹ הגדרה זו אינה מתממשת במלואה במחנות הקיץ של תנועות הנוער, זאת מכיוון שמרבית המשימות אותן ראינו במחנות הן משימות שהוגדרו על ידי המבוגרים או המדריכים ולא על ידי החניכים עצמם. בנוסף לכך, הדוגמאות ממחישות כי במרבית המקרים מבוגר בעל תפקיד הוא הדמות האחראית על המבנה המחנאי. עם זאת, בחלק ניכר מהמקרים החניכים הם אלה שחשבו על הפתרונות והציעו מה יהיה המבנה המחנאי ובמרבית המקרים הם תכננו ואף יישמו בפועל את בנייתו. מצאנו כי עצם פעילות הבנייה תורמת לפיתוח מיומנויות אלה.

החניך במחנה מתמודד עם אתגרים רבים, גם מעצם השהות במחנה וגם במסגרת המשימות וההתנסויות המתקיימות במהלך ימי

הפעילות. נראה כי ההשתתפות הפעילה של החניכים במשימות, ההתמודדות שלהם עם האתגרים, הבחירה בדרך הפעולה והביצוע, כל אלה תורמים לתחושת המסוגלות העצמית, לחיזוק הביטחון העצמי ולפיתוח מיומנות של ניהול עצמי, אחריות אישית ועצמאות.

בהתנסויות היחיד עם הקבוצה, מצאנו כי החניך מתנסה בפיתוח מיומנויות חברתיות. מבנה הבסיס לכל הפעילות בתנועת הנוער הוא מבנה 'הקבוצה הקטנה'. רעיון הקבוצה הקטנה נהגה על ידי באדן פאול כחלק משיטת הצופיות: "בכל קבוצה יש שישה עד שמונה נערים. המטרה העיקרית של שיטת הקבוצה – להטיל אחריות של ממש על מספר רב של נערים. שיטת הקבוצה נוטעת בלב הצעיר את ההערה שמוטלת עליו, כפרט, אחריות לגורלה של הקבוצה כולה. שיטת הקבוצה מעניקה לצופה את ההרגשה, שקולו נשמע ובדעתו מתחשבים בניהול פעולות הגדוד כולו".³² על פי רעיון הקבוצה הקטנה, היחיד הוא חלק מקבוצה חברתית מצומצמת בתוכה הוא מתנהל, משפיע ובעל משמעות.

בימינו רעיון הקבוצה הקטנה השתנה, וכיום בתנועות הנוער הקבוצות נעות בין מספר חניכים בודדים עד לכ-30 חניכים, גודלן משתנה מתנועה לתנועה וממקום למקום. עם זאת, נראה כי למרות הגידול במספר המשתתפים עדיין נשמרת במידת מה המהות והמשמעות של הקבוצה הקטנה, כפי שהייתה בעבר. בנוסף, לכל קבוצה דמות מחנכת או מספר דמויות מחנכות, המדריכים. מבנה זה מתקיים בכל הגילאים ובכל הרמות, חניכים-מדריכים, מדריכים-רכזים, שכבה בוגרת-מדריכי בוגרים, רכזים-מנהל הדרכה, מדריכי הגשמה-רכז הגשמה וכן הלאה.

ההתנסויות החברתיות אשר הקבוצה הקטנה מזמנת יכולות לקרות במסגרת מוגדרת, קרי הפעולות, או במסגרת לא מוגדרת, קרי האינטראקציה הטבעית בין החניכים, בשעת הפסקה, מקלחת,

32 באדן-פאול, ר. (1963), צופיות לבני הנעורים, הסוכנות היהודית.

ארוחה או לינה או בעת מפגש עם חניכים מקבוצה אחרת. סוגי הפעולות הבולטים בהם ראינו התנסויות במיומנויות חברתיות היו התנסויות במחנאות, בפעילות שראית ובטקסים. ההתנסות החברתית בפעולות אלה מתרגלת את היחיד בפיתוח מיומנויות של תקשורת בין אישית, הקשבה לאחר, התחשבות בצרכים וויתור, קבלת החלטות משותפות, שיתוף פעולה, התמודדות בתחרות מול האחר ועוד. התנסות חברתית במסגרת פעילויות לא מוגדרות ראינו בעיקר בפעילויות המשלבות היכרות של חניכים ממקומות שונים בארץ ובפעילות המורל, אשר חוזרת כפעילות משמעותית בכל המחנות. נראה כי עצם ההיכרות של החניכים עם חברים ממקומות אחרים בארץ, והבנה כי התנועה היא דבר גדול יותר מהסניף המקומי לו הם שייכים, תורמות לחיזוק תחושת השייכות של החניך והזהדהות שלו עם התנועה. כאשר החניך נמצא בפעילות, באירוע או בטקס תנועתי מתפתחת אצלו התחושה שהוא 'חלק ממשו', חלק ממשפחה, מקהילה, מקבוצת השתייכות, מחברה. החניך, שמאבד לרגע את זהותו הייחודית, מתנסה בגיבוש זהות קבוצתית ובהתמזגות עם חבריו לקבוצה, לשבט או לתנועה, ובכך מוגדרת זהותו האישית אל מול מעגלי הזהות השונים והוא מפתח מיומנויות חברתיות בהקשר למעגלים אלו. ההתנסות החברתית במחנה מדמה במידה רבה את המציאות בה החניכים חיים: מסגרת משפחתית, כיתה, קבוצת חברים, יישוב, קהילה, חברה ומדינה.

בהתנסויות היחיד אל מול הקבוצה, מצאנו כי המשתתפים מתנסים בפיתוח מיומנויות של מנהיגות והובלה. התנסויות אלה בלטו בעיקר בקרב חברי השכבה הבוגרת, במסגרת תפקיד ההדרכה או תפקידים אחרים, ופחות בקרב החניכים. עם זאת, אין הדבר נעלם לחלוטין מחיי החניכים, וניתן לומר כי זוהי מיומנות שמתפתחת עם השנים. במקרים מסוימים, בקבוצות חניכים בוגרות, במסגרת משימות כבנייה מחנאית, ניתן לראות התנהגויות של מנהיגות והובלה גם בין החניכים לבין עצמם.

כבר בחודשים שלפני המחנה נדרשים חברי הקבוצה הבוגרת לתהליך עבודה מאומץ של הכנת המחנה. במסגרת זו הם מתנסים בתכנון המחנה בהיבט הפיזי שלו, בהיבט התוכני, בהיבט החינוכי ובהיבט הלוגיסטי. חברי השכבה הבוגרת מחולקים לצוותים, על פי תפקידם במשך השנה או במסגרת צוותים ייעודים לקראת המחנה, וכבר שם הם מתנסים בפיתוח מנהיגות, אחריות, מעורבות ויוזמה אישית. התנסות זו מתעצמת בעת המחנה, בימי השהות של השכבה הבוגרת לבד במחנה ואחר כך אל מול החניכים. תפקיד המדריכים במחנה מורכב מתחומי אחריות רבים, ולמעשה הם מתפקדים כהורים של החניכים במסגרת המציאות המדומה של החיים אותה יוצר המחנה. ההתנסות של המדריכים באחריות על החניכים, בדאגה להם ובהנעת החניכים לפעולה היא חלק משמעותי מההתנסות שלהם במנהיגות ובהובלת אחרים.

לסיכום, נראה כי מתודת ההתנסות עומדת כמאפיין מרכזי בדרך החינוכית של תנועות הנוער. ההתנסויות השונות, אשר מהוות בעבור החניך מכלול של חוויות תחושתיות, רגשיות, פיסיות, פסיכולוגיות וקוגניטיביות, נצרכות בתודעתו והופכות להיות חלק מזהותו, חלק מתודעתו, חלק ממי שהוא.

4.3 בין מבוגרים לנוער – תנועות הנוער כמשפחה

"תנועת הנוער – המשפחה שלי". כך קיבל את פנינו שלט גדול בכניסה לאחד המחנות. ההתייחסות לתנועת הנוער כאל משפחה וכאל בית באה לידי ביטוי בכל המחנות ובכל תנועות הנוער, באופן גלוי וגם באופן סמוי.

המושג 'תנועת נוער' מעיד על כך שהתנועה היא של הנוער ובשביל הנוער. ואנחנו שואלים: האמנם? האם תנועות הנוער הן באמת של הנוער? האם הן מנוהלות על ידי הנוער? האם קיימת

אפשרות אמיתית לנוער להשפיע על המדיניות של התנועה, על הערכים, על המסורות והנורמות ועל התכנים? מי מקבל את ההחלטות בתנועות הנוער, ועד כמה חוויית החניך של שהות ב'עולם הילדים והנוער' היא מציאותית?

על שאלות אלה ננסה לענות באמצעות מה שלמדנו מבחינת מקרה מחנות הקיץ. עם זאת, אנו חושבים כי זוהי סוגיה בה נדרשת בחינה מעמיקה יותר. על מנת להבין את האיזון בין המבוגרים לנוער בכל ההיבטים הקשורים לחינוך בתנועות הנוער יש לבצע מחקר רחב עמוק הבוחן מצבים נוספים מחיי התנועות.

בכל המחנות בהם ביקרנו בלטה מאוד נוכחות המבוגרים. את המבוגרים חילקנו לשתי קבוצות: הראשונה – בעלי תפקידים. אנשים מעל גיל 18 שסיימו את מסלול ההגשמה בתנועה ומוגדרים כעובדים, מקבלים שכר לצורך ביצוע פרויקט או תפקיד, או כמתנדבים. השנייה – אורחים. אלה הם אורחים מטעם התנועה, מבוגרים פעילים או הורים.

למדנו כי המחנות מנוהלים בתחומים רבים על ידי המבוגרים, והם אלה המארגנים את המסגרת החינוכית ודואגים לקיומה. המבוגרים בתנועות אחראים על קבלת החלטות וביצוען בעיקר ברמה התנועתית-הנהגתית ובהיבטים מסוימים כגון לוגיסטיקה, ביטחון, בריאות, לוח זמנים כללי, נושאי חינוך מובילים, תקציב, טיפול בבעיות משמעת חמורות ועוד. לשם ניהול זה עובדים המבוגרים על הכנת המחנה תקופה ארוכה לפני תחילתו וכמובן בימי המחנה עצמו. המדריכים והחניכים אחראים על קבלת החלטות וביצוען ברמה הסניפית ובהיבטים אחרים כגון תכנית ההדרכה, פעילויות, בנייה מחנאית, סביבת המחנה, לוח זמנים פרטני, תפאורה, מורל, טיפול פרטני בחניכים ועוד. למעשה, בתוך ניהול המבוגרים מנהלים הנערים את חייהם האישיים. על חלק מההיבטים הם עובדים בימים ובשבועות שקודמים למחנה, ובעיקר מנהלים את עצמם במסגרת ימי המחנה.

החלוקה בין תחומי האחריות אינה דיכוטומית, לעתים יש חפיפה בין המשימות ותחומי האחריות והיא גם משתנה בין תנועה לתנועה ובין סניף לסניף. בנוסף לכך, חלוקת האחריות מתפתחת עם התבגרותם של החניך והמדריך ועם צמיחתם בסולם ההיררכי. ככל שהמתחנך גדל ומתקרב לתפקיד המבוגר, כך גדלים תחומי האחריות שלו והיכולת שלו להשפיע על חייה ואופייה של התנועה.

מהדברים שתוארו לאורך מחקר זה מסתמן כי קיים פער מהותי בין תפיסת החוויה של החניכים את המחנה ותנועת הנוער לבין תפיסת החוויה של המבוגרים. לעתים נדמה כי בקרב החניכים נתפסים המבוגרים כמעט בגדר 'שקופים', ובעבור המדריכים הם נתפסים כדמויות מלוות, חונכות ומסייעות ולא כדמויות מנהלות. חלוקת האחריות בין המבוגרים לנוער היא כזו המאפשרת את היותו של המחנה מעין עולם, מעין מציאות מדומה בה הנוער מרגיש שהוא מנהל את עצמו, בעוד המציאות האמיתית היא שהוא מנוהל על ידי מבוגרים.

הפער בין תפיסות החוויה של החניכים והמבוגרים אינו פסול ואינו פוגע במהותה של תנועת הנוער כארגון נוער, אלא תואם להתפתחות הטבעית של ילד ולמעבר הטבעי בין עולם הילדים לעולם המבוגרים. אופי היחסים בין הנוער למבוגרים מדמה במידת מה חיי משפחה: במבנה המשפחה ההורים הם המייצרים את המסגרת המשפחתית, הם אלו הדואגים לכלכלה, לבריאות ולביטחון של הילדים, הם המגדירים את החוקים והנהלים ומחזיקים את הבית. כל זה על מנת שהילדים יוכלו להרגיש שייכות וביטחון, להיות רגועים ומאושרים, לגדול ולהתפתח. כך גם בתנועת הנוער, המבוגרים מייצרים את המסגרת בה יכול המעשה החינוכי להתקיים, בני הנוער יכולים להרגיש שייכים ובטוחים, ומתאפשרת התנסות והתפתחות.

על אופייה של תנועת הנוער כמשפחה למדנו גם מהממצאים המתארים את הכוחות המחברים: זהות ושייכות. כאשר ילדים ובני

נוער בוחרים להצטרף ולהשתייך לתנועת הנוער הם מונעים ממגוון סיבות. על פי דוח אומדן תנועות הנוער משנת 2006³³ יש כמה סיבות בולטות. בין אלה השפעה של מסורת מהבית (הורים ואחים שהיו חברים בתנועה), קירבה למקום המגורים ונוחות (תנועת הנוער היא התנועה שקיימת ביישוב או בשכונה) וקשר אידיאולוגי לערכי תנועת הנוער (בעיקר בגילאים הגדולים ובשכבות הבוגרות). לפי נתוני האומדן המניע המשמעותי ביותר הוא מניע ההזדהות האידאולוגית (73%). המניע השני, הנמצא במקום כמעט זהה, הוא המניע החברתי, הרצון להיות חלק מהפעילות בעקבות חברים הנמצאים בתנועה (72%).

המניע החברתי מתקשר לצורך פסיכולוגי עמוק של האדם, והוא הצורך בשייכות. האדם הינו יצור חברתי, והוא רוצה להשתייך לקבוצות חברתיות, רוצה להרגיש שייך, בטוח ומוגן. בפירמידת הצרכים של הפסיכולוג ההומניסטי אברהם מאסלו,³⁴ העוסקת במניעים הקובעים את התנהגותו של האדם, נמצא הצורך בשייכות, זהות ואהבה במקום השלישי. צרכים אלה מופיעים מיד אחרי הצרכים הפיזיולוגיים הבסיסיים (מזון, מים, חמצן ושינה) ואחרי צרכים של ביטחון פיזי (ביטחון הגוף, תעסוקה, רכוש, משאבים ומשפחה). התיאוריה טוענת כי אחרי שמולאו הצרכים הפיזיולוגיים וצרכי הביטחון במידה מספקת יתרכזו האדם בבנייה של קשרים חברתיים וחיזוקם, חיבור לקהילה שהוא יכול להרגיש שייך אליה. כאשר הצרכים האלה לא ממולאים במידה מספקת נחשפים בני האדם למצבים של בדידות, הסתגרות וחרדה חברתית. מתיאוריה זו ניתן להסיק כי הצרכים של שייכות וזהות הם בסיסיים אצל האדם. פעילות תנועות הנוער מאפשרת ונותנת מענה לצרכים אלה, ומכאן כוחן.

33 תנועות הנוער בישראל – תמונת מצב לשנים 2005–2006, הרשות הארצית למדידה והערכה, משרד החינוך, מנהל חברה נוער וקהילה.

34 Maslow, A. (1968). *Toward a Psychology of Being*. New-York: Van Nostrand

תנועות הנוער מחזקות את הזהות והשייכות באמצעות שימוש ב'עקרון ההסמלה'. עקרון זה הוגדר אף הוא כאחד העקרונות במסגרת הקוד הבלתי פורמלי של כהנא,³⁵ ועל פיו האדם מוגדר כברייה סמלית. זאת אומרת שאפשר להבין את טבעם של בני האדם באמצעות ניתוח המושגים או הסמלים שבהם הם משתמשים. בהקשר הבלתי פורמלי הוא טוען כי יש קשר הדדי בין סמלים ופעולות. סמלים מתורגמים למעשים ולמעשים מיוחסת משמעות סמלית, וכך מורחבת משמעות ההתנהגות. מדברים אלו ניתן להסיק כי ההתנהגות של המשתתפים מסמלת את השתייכותם לקבוצה ואת הצורך שלהם בגיבוש זהות ושייכות, זאת כחלק ממאפייני גיל הנעורים כגון גיבוש זהות, וגם בהתייחס לצרכים הטבעיים של האדם בכל שלב בחייו.

ההסמלה בתנועות הנוער באה לידי ביטוי במגוון דרכים. בין אלה לבוש, סמלי התנועה, שפה ומוזיקה, טקסים ומסורות. למדנו כי יצירת הזהות והשייכות בתנועות הנוער מתבצעת בכמה מעגלים: המעגל הקבוצתי, המעגל השבטי/סניפי והמעגל התנועתי. במידת מה הדבר דומה למשפחה, בה יש זהות ושייכות למשפחה הגרעינית שלי (הורים, אחים), זהות ושייכות למשפחה המורחבת הקרובה (סבים, דודים, בני דודים) וזהות ושייכות למשפחה הרחבה (על פי שם המשפחה, קשרי נישואין, דודים ובני דודים מדרגה שנייה והלאה וכדומה).

כל אחד מהאמצעים בהם משתמשות התנועות, ושמטרחשים באופן טבעי בפעילות החינוכית התנועית, גורמים לחניך להרגיש שהוא חלק ממשוהו מיוחד, מעין סוד שלו ושל חבריו לקבוצה ולשבט, משהו ייחודי שלא מתקיים בתנועה אחרת. כמו שאין משפחה הדומה למשפחה אחרת, כך אין תנועה הדומה לתנועה אחרת. לא אחת שמענו מדריכים המתארים את החוויה שלהם בתנועה כחוויה

משפחתית-שבטית. גאוות היחידה של החניכים והמדריכים ניכרת בכל הווייתם.

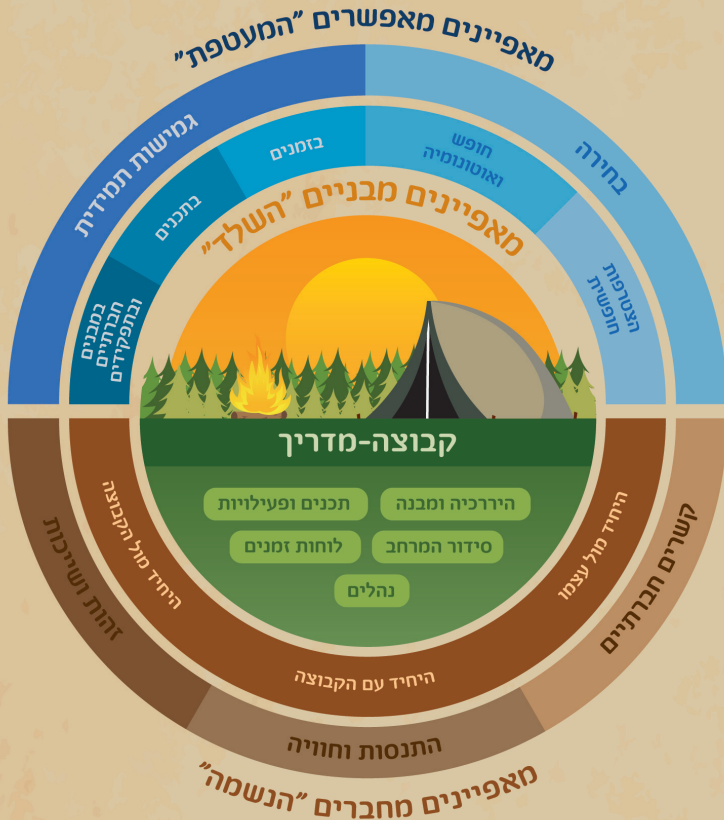
דומה כי תנועות הנוער מצליחות לשמר עקרון חיים עתיק יומין, עקרון השבטיות. בעידן בו הטכנולוגיה מקדמת ומעודדת ניכור, מפחיתה את הצורך בתקשורת בין אישית ומעודדת אינדיבידואליזציה של הפרט, מהוות תנועות הנוער מקום בטוח עבור החניכים והמדריכים, מקום בו הם יכולים לפתח את הזהות שלהם בתוך קבוצה תומכת ולהרגיש חלק מקבוצה. תנועות הנוער עונות על צורך טבעי של האדם עוד משחר האנושות, הצורך להיות שייך, מוערך, ממומש, אהוב ובטוח, ולכך יש חשיבות שלא תסולא בפז.

4.4 סיכום – מודל החינוך בתנועת הנוער

הממצאים והסוגיות שהוצגו לאורך ספר זה מובילים למענה על השאלות שהצבנו בתחילת המחקר. את המסקנות נבקש לרכז באמצעות מודל, המציג את מאפייני החינוך בתנועת הנוער. תנועות הנוער נמשלות במודל זה לגוף בו מתקיימים חיים. חיים אלה הם הוויית החינוך בתנועות הנוער, והם מורכבים משלוש קבוצות מאפיינים המתקיימות בגוף, בתנועה. הקבוצות הן:

1. מאפיינים מבניים (קשיחים) – השלד של הגוף. בתוך קבוצה זו, התכנים הם הליבה של הגוף.
2. מאפיינים מאפשרים (רופפים) – המעטפת של הגוף.
3. מאפיינים מחברים – הנשמה של הגוף.

מאפייני החינוך בתנועת הנוער

חינוך מאפשר כהכנה לחיים

הקבוצה הראשונה: מאפיינים מבניים

בקבוצה זו נמצאים המאפיינים הפורמליים של התנועה, המהווים את שלד הגוף. המאפיין הראשי הוא עקרון הקבוצה הקטנה. העובדה כי כל אחד מהמשתתפים הוא חלק מקבוצה קטנה אשר לה מדריך או מנחה, מהווה עקרון מרכזי ומשפיע על המאפיינים האחרים בקבוצה, בין אלה המבנה ההיררכי, הנהלים, לוחות הזמנים הברורים וסידור המרחב. מאפיינים אלה משרתים את הצורך בסדר וארגון, בשמירה על בטיחות ובריאות המשתתפים. הם האמצעים להשגת מטרות חינוכיות ולשמירה על ערכי התנועה וכן יוצרים הרגשת ביטחון ורוגע בקרב החניכים.

בתוך קבוצה זו מתקיים מאפיין נוסף והוא התוכן, שהוא ליבת הגוף, ליבת תנועות הנוער, ה'מה' שבו עוסקת כל תנועה. התכנים מגוונים ומועברים באמצעות סוגים שונים של פעילויות.

בבחירת מאפיינים אלו כעומדים בפני עצמם נראה כי תנועת הנוער דומה במהותה לארגוני חינוך אחרים, ובמידה רבה לארגוני החינוך הפורמלי כגון בתי הספר. שילובם של מאפיינים אלו עם שתי קבוצות המאפיינים הבאות הוא שיוצר את ייחודן של תנועות הנוער אל מול ארגונים אלה, ואת היותו של המעשה החינוכי בתנועות משמעותי ובעל השפעה ארוכת טווח.

הקבוצה השנייה: מאפיינים מאפשרים

בקבוצה זו שני מאפיינים עיקריים: מאפיין הבחירה ומאפיין הגמישות. מאפיינים אלה מהווים את המעטפת של הגוף, הם מה שמחבר בין השלד (המאפיינים המבניים) לבין הליבה (התכנים). המעטפת נושאת ומכילה, היא אלסטית ומשתנה ומאפשרת זרימה. בכך היא משפיעה על כל ההתרחשויות בתוך הגוף.

מאפיין הבחירה בא לידי ביטוי בשני רבדים, בעקרון ההצטרפות החופשית ובאוטונומיה וחופש של הפרט בכל רגע נתון. אפשרות הבחירה נותנת לחניך כוח, אחריות למעשיו ויכולת להשפיע על

חייו. מאפיין זה מוביל גם לכך שתנועות הנוער מחויבות להתאים עצמן ולהיות רלוונטיות, מושכות ומעניינות עבור המשתתפים. בכך נוצרת תרבות של חשיבה מתמדת, חדשנות, יצירתיות, יוזמה, עשייה, שימת לב ודאגה לפרט, חתירה למצוינות ומתן חשיבות להיבטים של כיף והנאה.

אפשרות הבחירה לא עומדת לבדה, והיא קשורה במידה רבה למגוון האפשרויות העומדות בפני המתחנכים. המגוון מתקיים בתחומים רבים והוא ביטוי למאפיין הגמישות. גמישות משמעותה היכולת לשנות, להתאים ולגוון. הגמישות בתנועות הנוער מתבטאת בשלושה תחומים עיקריים. האחד, גמישות במבנים חברתיים ובתפקידים של היחיד, קרי מעבר בין קבוצות חברתיות: יחיד, זוג, קבוצה קטנה, קבוצות מעורבות, שבט, תנועה והאפשרות של המשתתף לקחת תפקידים שונים. השני, גמישות בתכנים, כלומר הפער בין תכנון לביצוע, הוספת פעילויות, מעבר מהיר ורציף בין סוגי פעילויות ומגוון רחב של מתודות ופעילויות, כאשר לכולן חשיבות ומשמעות. המעבר בין התכנים והמתודות יוצר עניין ואפשרות לכל אחד לקחת חלק בפעילות, בהתאם ליכולותיו והעדפותיו. השלישי, גמישות בזמנים. כאן הכוונה היא לשילוב בין לוח זמנים מובנה מראש לבין שינויי לו"ז תדירים המושפעים מגורמים שונים, בין אלה צרכי הקבוצה, חלוקת משאבים בין הקבוצות, השפעות מזג האוויר ועוד. שינויים תכופים בלוח הזמנים והתמודדות עם הבלתי מתוכנן הם חלק מהנורמה ונתפסים כדפוס התנהגות מקובל וידוע.

בשלושת התחומים בהם הגמישות מתקיימת מצאנו כי המעבר בין הדברים מתבצע בצורה חלקה וזורמת, באופן טבעי ופשוט. נראה כי המעבר המהיר, ההחלפה התדירה והשינויים הם חלק משגרת החיים של המחנה בפרט ושל תנועות הנוער ככלל.

במבט ראשון המאפיינים המאפשרים עלולים להוות גורמים מחלישים, אך בפועל הם מתפקדים בדיוק להיפך. הם מהווים גורמי

חוזק של התנועות, גורמים מושכים וגורמים היוצרים מוטיבציה ומחויבות של המשתתפים לארגון, ובכך מהווים מאפיינים מהותיים במעשה החינוכי בתנועות הנוער.

הקבוצה השלישית: מאפיינים מחברים

בקבוצה זו נמצאים המאפיינים המהווים את החיבור בין המתחנכים לתנועה, המאפיינים היוצרים משמעות בעבור המתחנכים ואף עונים על הצרכים הבסיסיים של האדם, מאפשרים להרגיש שייכים ובטוחים, לפתח זהות, להתפתח ולהגיע למימוש עצמי. בהתייחס לתנועת הנוער כגוף מהווים מאפיינים אלה את הנשמה, הרוח החיה, האישיות של התנועות, ובהיותם כאלה הם מבטאים את ייחודיות תנועות הנוער אל מול ארגוני חינוך אחרים.

המאפיין המחבר הראשון הוא חוויות וקשרים חברתיים. אלה מהווים גורם משמעותי ברצון הראשוני להשתייך לפעילות תנועות הנוער וברצון להיות חלק פעיל ולהישאר בפעילות לאורך שנים, ונתפסים על ידי המשתתפים כחזקים והמשמעותיים ביותר בחוויה התנועתית. במסגרת הפעילות החינוכית מתפתחים יחסים בין אישיים בין המדריכים לחניכים, המאופיינים בדפוסי תקשורת קרובה ופתוחה. היחסים מאופיינים כחבריים, לצד שמירה על סמכות המדריכים וריחוק מסוים. הקירבה בגיל בין החניכים למדריכים משפיעה על אופי הקשר והופכת אותו לפתוח, מאפשר וקל. לצד קשרים אלה, מתפתחים גם קשרים חברתיים בין המתחנכים לבין עצמם. החוויות החיוביות והמשמעותיות שחווים החניכים עם עמיתיהם הן שמחזקות את הזהות החברתית שלהם, הן שיוצרות את תחושת השייכות שלהם, והן המניעות את הרצון להשתייך אל התנועה. מתוך חשיבותו של מאפיין זה, והבנה כי זהו כוח מניע, פועלות התנועות בכלים מגוונים על מנת ליצור אווירה של כף והנאה, התלהבות וחוויות משותפות.

המאפיין המחבר השני הוא ההתנסות. ההתנסות, הלמידה החווייתית,

היא המתודה המרכזית באמצעותה פועלות תנועות הנוער, והיא מתרחשת כל העת במסגרת פעילויות מגוונות בעלות אופי שונה: פעולה, בנייה מחנאית, ערב הווי, מורל וכדומה, זאת מעבר להיותה של המסגרת כולה התנסות מרכזית במיומנויות חיים. ההתנסויות מחולקות לשלושה תחומים: **התנסות היחיד אל מול עצמו**, זאת אומרת אחריות אישית, קבלת החלטות ועצמאות. **התנסות היחיד עם הקבוצה**, בין אלה תקשורת בין אישית, הקשבה, ראיית האחר, התחשבות בטובת הכלל ושיתוף פעולה, **והתנסות היחיד אל מול הקבוצה**, קרי פיתוח מיומנות של מנהיגות והובלה. ההתנסויות הרבות מאפשרות למתחנך, גם אם נכשל בתחילה, להצליח אחר כך פעם אחר פעם, במסגרת מוגנת ומכילה, ויוצרות אצלו חוויות משמעותיות. במידה רבה הן אלו שמחברות אותו להוויה החינוכית בתנועת הנוער.

אל ההיבטים החברתיים וההתנסויות מצטרף מאפיין מחבר משמעותי נוסף, והוא מאפיין הזהות והשייכות. כל אחד מהילדים והנערים המתחנכים בתנועת הנוער שייך לכמה מעגלים: המעגל הקבוצתי, המעגל השבטי/סניפי והמעגל התנועתי. תנועות הנוער פועלות באמצעים מגוונים לחיזוק הזהות והשייכות של המתחנכים באמצעות סמלים. בין סמלים אלה נמנים לבוש, סמלי התנועה, טקסים, מסורות, מוזיקה, סידור הסביבה, אווירה, שפה ועוד. במאפיין זה נותנות תנועות הנוער מענה לצורך בסיסי של האדם, הצורך בזהות ושייכות. מכאן כוחו ככוח מחבר משמעותי, והוא תורם במידה רבה לכוחן החינוכי של תנועות הנוער.